

जीविका

ग्रामीण विकास विभाग, बिहार सरकार

अन्दर के पृष्ठों में...

आय के साथ सामाजिक सम्मान
अब मंजू देवी की पहचान
(पृष्ठ - 02)

बाल विवाह के खिलाफ
सरोज चला रही अभियान
(पृष्ठ - 03)

स्वरथ दीदियों से
सशक्त आजीविका का संवर्द्धन
(पृष्ठ - 04)

जीविका समाचार पत्रिका

॥ माह – अप्रैल 2022 ॥ अंक – 21 ॥ केवल आंतरिक वितरण हेतु ॥

चमकी बुखार (ए.ई.एस.) से बच्चों की सुरक्षा

जीविका स्वास्थ्य विभाग के साथ मिलकर मुजफ्फरपुर और आसपास के उच्च जोखिम वाले जिलों में चमकी बुखार (ए.ई.एस.) से निपटने के लिए जन जागरूकता अभियान चला रही है। इसके तहत समुदाय को ए.ई.एस. बीमारी के लक्षणों की पहचान करने के बारे में बताया जाता है। साथ ही बच्चों में इसके लक्षण दिखते ही तुरंत क्या कदम उठाने चाहिए, इस बारे में भी प्रेरित किया जाता है। महिलाओं को स्वयं सहायता समूह की बैठकों में और ग्राम संगठन की स्वास्थ्य उप-समिति की दीदियों तथा आशा द्वारा गृह भ्रमण कर उसे एईएस के लक्षणों के बारे में बताया जाता है। साथ ही उनके घर में एक अनुस्मारक स्टिकर भी लगाया जाता है। इससे महिलाएं अपने बच्चे में एईएस के लक्षणों की पहचान करने में सक्षम हुई हैं। साथ ही उनके द्वारा पहले से एकत्र किए गए सेवा प्रदाताओं के संपर्क नंबरों ने चिकित्सा सहायता तेजी से प्राप्त करने में मदद मिल रही है।

ए.ई.एस. के लिए कुपोषण, तीव्र गर्भी के साथ आर्द्धता और अस्वच्छता जैसे कारक जिम्मेदार होते हैं। हालांकि इसके स्टीक कारण की पहचान अभी तक नहीं हो पाई है। गर्भी और प्री-मानसून महीनों में इसका खतरा ज्यादा होता है। इसने 2019 में ग्रामीण क्षेत्र के गरीब परिवारों के कई बच्चों के जीवन को बर्बाद कर दिया था। इसके बाद जीविका ने समूह एवं ग्राम संगठन के माध्यम से समुदाय के बीच जागरूकता का प्रसार एवं ए.ई.एस. के खिलाफ निवारक-तैयारी अभियान शुरू किया। निवारक और उपचारात्मक उपायों के तहत समूह सदस्यों के बीच विषयगत ज्ञान को बढ़ाने का प्रयास करता है, उन्हें खतरे के संकेतों का तेजी से निदान करने में सक्षम बनाता है, चिकित्सा सुविधा तक पहुंचने में देशी को रोकता है और जोखिम व्यवहार को कम करता है।

ए.ई.एस. को रोकने के लिए बहुआयामी रणनीति तैयार की गई है:-

- समूह की बैठकों, गृह भ्रमण, ऑडियो कॉल, व्हाट्सएप अश्डियो-वीडियो श्रृंखला, जीविका मोबाइल वाणी से संदेशों का प्रसारण, चमकी चौपाल (सार्वजनिक बैठक बिंदुओं पर विषयगत चर्चा), सामुदायिक जागरूकता बैठकों सहित 'मीडिया-मिक्स' के माध्यम से सामुदायिक जागरूकता और महादलित एवं अत्यंत पिछड़ी बस्तियों में, सामाजिक-व्यवहार परिवर्तन सामग्री (फ्लायर, लीफलेट, स्टिकर, मॉड्यूल, फिलपबुक) आदि के माध्यम में एईएस के बारे में समुदाय स्तर पर जागरूकता फैलाई जा रही है।
- जीविका मोबाइल वाणी के तहत लगातार एईएस से जुड़े संदेशों का प्रसारण किया जा रहा है। इसके लिए अपने मोबाइल से 8800458666 नंबर पर मिस्ड कॉल कर एईएस संबंधी जानकारियां सुनी जा सकती हैं।
- व्यवहार परिवर्तन: पानी, स्वच्छता और स्वच्छता संबंधी आदतों को बढ़ावा देने एवं व्यवहार परिवर्तन हेतु समुदाय को प्रेरित किया जा रहा है।
- इसके अलावा एईएस के लक्षण परिलक्षित होते ही स्वास्थ्य सेवाओं तक समुदाय की पहुंच आसान बनाने के उपाय किए जा रहे हैं।
- सामुदायिक जागरूकता में वृद्धि और एईएस मामलों की संख्या में कमी से आशाजनक परिणाम दिखाई दे रहे हैं।

सामुदायिक स्तर पर जागरूकता और तैयारियों के लिए महत्वपूर्ण संदेश

- बीमारी के लक्षण पहचानने में देशी न हो
- बचाव में देशी न हो
- स्वास्थ्य सेवाओं तक पहुंचने में देशी न हो
- बच्चों का लालन-पालन सही हो

हुनर के भृत्याकरण की ओर

घर में निर्मित खाद्य पदार्थ और उत्पादित सब्जियों को भी व्यावसायिक रूप देकर आर्थिक एवं सामाजिक रूप से सशक्त हुआ जा सकता है। सरिता प्रजापति ने इसे प्रमाणित भी किया है। अपनी माँ से अचार, पापड़, भुजिया, अदवरी-दनवरी का निर्माण सीखकर ससुराल में आने के बाद इसे व्यवसाय के तौर पर अपनाया। यही नहीं वो जीविका से मशरूम उत्पादन का प्रशिक्षण लेकर मशरूम का भी व्यवसाय कर आर्थिक सशक्तिकरण की ओर अग्रसर हैं।

सरिता बक्सर जिला अंतर्गत सिमरी प्रखंड के छोटका ढकाइच गाँव के राजू प्रसाद से व्याही गई हैं। ससुराल में आने के बाद इनके पति ने घरेलु खाद्य पदार्थों के निर्माण को व्यावसायिक रूप देने के लिए प्रेरित किया। सरिता वर्ष 2019 में अन्नू जीविका स्वयं सहायता समूह से जुड़ी। पति के द्वारा घर के खर्चों के लिए दिए गए रुपये में से वो समूह में दस रुपये बचत भी करने लगीं। सरिता ने भी मशरूम उत्पादन के लिए आरसेटी के माध्यम से दस दिन का प्रशिक्षण लिया। तत्पश्चात् कृषि विभाग को मशरूम उत्पादन हेतु 90 प्रतिशत अनुदान के लिए ऑन-लाइन आवेदन किया। स्वीकृति मिलते ही सरिता ने अपने घर में ही मशरूम उत्पादन शुरू किया। हॉटकल्वर विभाग से सरिता को चार सौ मशरूम के पैकेट मिले। मशरूम के चार सौ पैकेट से शरू हुआ उत्पादन अब डेढ़ हजार के पैकेट तक पहुँच गया है। प्रति दिन चार से पांच किलो मशरूम दो सौ रुपये प्रति किलो की दर से बिक रहे हैं। मशरूम उत्पादन का मौसम समाप्त होने के बाद सरिता अपने घर में ही अचार, पापड़, भुजिया और अद्वरी-दनवरीका उत्पादन करती हैं। इन उत्पादों को अपने गाँव-प्रखंड के साथ ही बक्सर जिले के विभिन्न बाजारों एवं दुकानों में मांग के अनुरूप आपूर्ति करते हैं। इस व्यवसाय से भी में उन्हें काफी मुनाफा हो रहा है। प्रति माह दस से पंद्रह हजार रुपया मुनाफा हो रहा है।

आय के साथ सामाजिक सम्मान अष्ट मंजू देवी की पहचान

इंटर पास मंजू देवी ने पारिवारिक जीवन की कठिनतम मुसीबतों का सामना किया है। पति चंदेश्वरी महतो ठेला चलाकर अपने 6 सदस्यीय परिवार का भरण पोषण किया करते थे। एक दिन अचानक उनके पति की तबीयत खराब हो गई। डॉक्टर से जांच कराने पर टी.बी.रोग का पता चला। मंजू के लिए यह समाचार किसी घोर विपत्ति से कम नहीं था। पति के टी.बी.से ग्रसित होने के बाद घर का सुख मंजू के लिए मानो सपना हो गया। जब आमदनी के सभी स्रोत बंद हो गए तब मंजू ने परम्परा के विपरीत खुद ठेला चला कर फारस्ट फूड बेचना शुरू किया। फारस्ट फूड बेचने से होने वाली आमदनी से पति का इलाज और बहुत मुश्किल से बच्चों की परवरिश करती थी।

पति का इलाज कराने के बाद उनके पति ठीक हो गए। मंजू ने अपनी बचत की राशि से बकरी पालन शुरू किया। कुछ राशि हाथ में आने के बाद मंजू ने गौ पालन का काम शुरू किया। दूध बेचकर होने वाली आमदनी से मंजू के परिवार की आर्थिक सेहत सुधारने लगी। अपने हुनर के दम पर मंजू ने साड़ी में स्टोन लगाने का काम शुरू किया। जीविका समूह से ऋण लेकर एक दुकान खोला। रेडीमेड कपड़े के साथ सूट की सिलाई और साड़ी में स्टोन लगाने का काम शुरू हुआ। धीरे-धीरे ग्राहकों की संख्या बढ़ने लगी। मंजू देवी ने अपने समूह की 7 अन्य दीदियों को भी स्टोन लगाने का काम सिखाया। एक दीदी सिलाई के काम को बखूबी संभाल रही हैं। मंजू खुद भी स्टोन लगाती है, कपड़े बेचती हैं और साईकिल से घूम घूम कर ग्राहकों का सामान भी उनके घर तक पहुँचाती हैं। स्वयं के अतिरिक्त 7 अन्य लोगों को भी रोजगार दे रखी हैं। वर्तमान में इस कार्य से मंजू देवी माह के 8 से 9 हजार रुपये आमदनी अर्जित कर रही हैं। मंजू देवी कहती हैं “जीविका से जुड़कर मुझे पाने में बहुत आसानी हुयी और सबसे बड़ा परिवर्तन ये आया कि पहले लोग मुझे चाउमीन वाली कहते थे अब जीविका वाली दीदी कहकर बुलाते हैं। बहुत खुशी मिलती है।”

ષાલ વિધાહ કે શિખલાફ કશોજ ચલા રહી અભિયાન

મહિલા કશ્વાયિતથણ છી પરિચાયક વની અમેરિકા ઢેણી

મધુબની જીલે કી ઝંઝારપુર, પ્રખંડ કે સુખેત પંચાયત કી અમેરિકા દેવી, જો વિગત બારહ વર્ષ તક સમૂહ સે જુડ્ગકર મહિલા સશક્તિકરણ કી મિસાલ બની રહી ઔર 2021 કે પંચાયત ચુનાવ મેં અપને પંચાયત કી મુખ્યા કે રૂપ મેં નિર્વાચિત હોકર અપને પંચાયત કા પ્રતિનિધિત્વ કર રહી હૈ। દિસંબર 2012 મેં લક્ષ્મી જીવિકા સ્વયં સહાયતા સમૂહ સે જુડ્ગકર સમૂહ કી કોષાધ્યક્ષ બની। વહ ગરીબી સે જુઝ રહી થી, સમૂહ સે ઉન્હેં 5000 રૂપયા કા ક્રણ મિલા, જિસસે વે છોટી સી દુકાન ખોલી, જિસસે ઉનકે પરિવાર કા ભરણ – પોષણ હો રહા થા। ઉસકે બાદ ઉનકા ચુનાવ અપને ગ્રામ સંગઠન જિજાસા જીવિકા કી અધ્યક્ષ કે રૂપ મેં હુઆ। ફિર 2016 ઈસ્વી મેં ઉનકા ચયન મહિલા શક્તિ જીવિકા મહિલા વિકાસ સ્વાવલંબી સહકારી સમિતિ અધ્યક્ષ કે રૂપ મેં હુઆ। સંકુલ સંઘ કે અધ્યક્ષ પદ પર રહતે હુએ નિ: સ્વાર્થ ભાવ સે સેવા કરતે હુએ સરકાર કી યોજનાઓ કો ધરાતલ પર પહુંચવાને કા કામ કિયા જૈસે – રાશન કાર્ડ બનવાના, સ્વચ્છાગ્રહી કે રૂપ મેં કામ કરના, શૌચાલય નિર્માણ કરવાના કોવિડ કે સમય મેં જન – જાગરૂકતા અભિયાન કા નેતૃત્વ કર લોગો કો ઇસસે બચને કા ઉપાય એવં ટીકાકરણ કે લિએ પ્રેરિત કરના। ઇન કામોં ને ઉન્હેં ક્ષેત્ર મેં લોકપ્રિયતા દિલવાઈ। સુખેત પંચાયત કી મતદાતાઓં ને ઇનકી કર્મઠશીલતા સે પ્રભાવિત હોકર, ઇન્હેં જન પ્રતિનિધિ કે રૂપ મેં અવસર દેને કા ફેસલા કિયા। વે મુખ્યા પદ પર નિર્વાચિત હુઈ। ઉનકે ઇસ સફર મેં ઉસ ક્ષેત્ર કે જીવિકા દીદિયોં કા પૂર્ણ સહયોગ મિલા। અમેરિકા દેવી કહ્યો હૈ કે વે જીવિકા કે સહયોગ સે હીં આગે બઢી હૈ, જીવિકા સે ઉન્હેં આત્મબલ એવં આત્મ – સમ્માન કી પ્રાપ્તિ હુઈ હૈ। વે જીવિકા પરિયોજના કો આજીવન સહયોગ પ્રદાન કરને હેતુ પ્રતિબદ્ધ હૈ।

સરોજ દેવી મધેપુર જિલા કે ગમ્ફરિયા પ્રખંડ અન્તર્ગત ગમ્ફરિયા પંચાયત કી રહને વાલી હુંની સરોજ જવ છઠી કલાસ મેં થી, ઉસી સમય વર્ષ 1994 મેં પરિવારવાળોં ને ઉનકી ઇચ્છા કે વિરુદ્ધ) ઉનકી શાદી કર દી। શાદી કે બાદ ઉનકે પઢને કી ઇચ્છા કો ઉનકે સસુરાલ વાળોં ને આર્થિક તંગી કે નામ પર દબા દિયા। ઇતના હી નર્હી શાદી કે એક વર્ષ બાદ હી વહ માં બન ગયી ઔર પ્રસવ કે દૌરાન ઉન્હેં કર્ઝ સમસ્યાઓં કા સામના ભી કરના પડ્યા।

કુછ દિનોં બાદ દીદી કે પતિ દીદી કો છોડ પરદેશ ચલે ગાએ એવં તીન–ચાર સાલ તક ઉનકા કોઈ આત્મબલ કો નથી પતા નર્હી ચલા। એક દિન જાનકારી મિલી કી ઉનકે પતિ ને દૂસરી શાદી કર લી। દીદી કાફી પરેશાન હો ગઈ ઔર માયકા ચલી આઈ। દીદી કે ઘર વાળોં ને આઠ વર્ષ બાદ ઉનકી દૂસરી શાદી કરા દિયા। પતિ દિલ્લી મેં મજદૂરી કર પરિવાર કા ભરણ–પોષણ કરતે થેં। દીદી ભી ગાંધ મેં મજદૂરી કરને લગી। પરિવાર કી જિમ્મેદારી, બચ્ચે કા લાલન–પાલન એવં અપને સેહત કો મુશ્કિકલ સે સંભાલ રહી સરોજ દૂસરી બાર માં બન ગયી। મહિજ 23 સાલ મેં વહ તીન બચ્ચોં કી માં બન ચુકી થીએ।

વર્ષ 2017 મેં સરોજ દીદી જીવિકા કે સાથ જુડ્ગ ગયીએ। જીવિકા સે જુડ્ગને કે પશ્ચાત ઇનકે આત્મબલ કો કાફી બઢાવા મિલા। ઉનકે બઢે આત્મબલ કા એક નમૂના યાહું હૈ કી તીન બચ્ચોં કી જિમ્મેદારિયોં કો સંભાલતે હુએ ઉન્હોને અપની અધુરી પઢાઈ પૂરી કરને કા નિર્ણય લિયા। ધીરે–ધીરે કર ઉન્હોને બીઠો ૧૦ કી પરેક્ષા ઉત્તીર્ણ કી। સરોજ દીદી આસ–પડોસ કી મહિલાઓં કી પ્રેરણ–સ્ત્રોત બન ગયી હૈની। વિશેષકર, બાલ વિવાહ જૈસી કુરીતિયોં કો લેકર સરોજ દીદી કાફી સજગ રહ્તી હૈની। અપને ક્ષેત્ર કે લોગોં કો જાગરૂક કર દર્જનોં બાલ વિવાહ પર અંકુશ લગા પાને મેં કામયાબ ભી હુયી હૈની। સરોજ દીદી બતાતી હૈની – ‘ઉન્હોને બાલ વિવાહ સે ઉત્પન્ન સમસ્યાઓં કો કાફી કરીબ સે દેખા ઔર મહસૂસ કિયા હૈ। ઉનકા કહના હૈ કી કમ ઉત્ત્ર કી વિવાહિત યુવતિયોં કો હમેશા સ્વારથ સંબંધી ખતરા બના રહતા હૈ।’

સ્વરથ્ય દીદિયોં કે કશાખત આજીવિકા કા કંઈકન

સ્વારથ્ય, પોષણ એવં સ્વચ્છતા કે સાથ–સાથ આજીવિકા કે બીચ આપસી સંબંધ હૈ। સામુદાયિક સંગઠનોં સે જુડી મહિલાઓં કો સ્વરથ્ય રખને હેતુ વિભિન્ન પ્રકાર કે પ્રયાસ કિએ જા રહે હું તાકિ વે આજીવિકા સંબંધી ગતિવિધિયાં શુરૂ કર ઉસકા સફળતાપૂર્વક સંચાલન કર સકેં। દૂસરી તરફ, આજીવિકા ગતિવિધિ કે સફળ સંચાલન સે દીદિયોં કે ઘર આમદની બઢ રહી હૈ ઔર વે પોષણ સંબંધી અપની જરૂરતોં પૂરી કરને મેં સક્ષમ હુર્ઝી હુંને હેતુ આપને વ્યવહાર મેં શામિલ કરને સે દીદિયાં સ્વરથ્ય રહ સકતી હૈ। યહી કારણ હૈ કે જીવિકા દ્વારા એક સાથ સ્વારથ્ય, પોષણ એવં સ્વચ્છતા કે સાથ–સાથ આજીવિકા પર બલ દિયા જા રહા હૈ।

આમતૌર પર યહ દેખા ગયા હૈ કે ગરીબી કી મૂલ વજહોં મેં સે એક પ્રમુખ વજહ બીમારી હૈ। કિસી પરિવાર કા કોઈ સદસ્ય જબ બીમાર પડ્યતા હૈ તો ઉસકે ઇલાજ પર બડી રાશિ ખર્ચ હો જાતી હૈ। કિસી ગરીબ પરિવાર કે લિએ ઇલાજ પર જ્યાદા ખર્ચ કર પાના અસંભવ હોતા હૈ। ફિર ભી બીમારી કે ઇલાજ કે લિએ ઉન્હેં કર્જ કા સહારા લેના પડ્યતા હૈ। ઉસકે પાસ આજીવિકા કા કોઈ સાધન નહીં રહને સે વહ કર્જ ચુકાને મેં ભી અસમર્થ હો જાતા હૈ। ઐસી સ્થિતિ મેં પરિવાર ગરીબી કે દુશ્ચક્ર મેં ફંસ જાતા હૈ। જીવિકા ઐસે પરિવારોં કે સ્વયં સહાયતા સમૂહ મેં જોડકર ગરીબી કે દુશ્ચક્ર સે બાહર નિકાલને મેં મદદગાર સાબિત હો રહી હૈ।

જીવિકા કે તહ્ત ગરીબ પરિવાર કી મહિલાઓં કો સ્વયં સહાયતા સમૂહ સે જોડા જાતા હૈ। સમૂહ કી નિયમિત સાપ્તાહિક બૈટકોં મેં સ્વારથ્ય સંબંધી વિષયોં પર લગાતાર ચર્ચા કી જાતી હૈ જિસસે મહિલાએં સ્વરથ્ય રહને કે પ્રતિ જાગરૂક હો સકેં। ઉન્હેં સ્વચ્છતા કો અપને વ્યવહાર મેં શામિલ કરને હેતુ પ્રેરિત કરને કે સાથ હી સહી પોષણ કી ભી જાનકારી દી જાતી હૈ। ઇસકે અલાવા સમૂહ કી દીદિયોં કો અપને ઘર મેં પોષક બગીચા યા કિચન ગાર્ડનિંગ તૈયાર કરને કે લિએ પ્રોત્સાહિત કિયા જાતા હૈ, જિસસે ઘર મેં આસાની સે જરૂરત કે અનુરૂપ પોષક સબ્જિયોં એવં ફલ કી ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત હો સકે। ઇસ પ્રકાર સહી પોષણ એવં સ્વચ્છતા કો અપને વ્યવહાર મેં શામિલ કરને સે સ્વયં સહાયતા સમૂહ સે જુડે પરિવારોં કે સ્વરથ્ય રહને મેં કાફી હદ તક સફળતા મિલી હૈ।

ઇસી તરફ, સમૂહ કે માધ્યમ સે દીદિયોં કો આસાની સે ;ણ ઉપલબ્ધ કરાયા જા રહા હૈ, ઇસસે વે આજીવિકા ગતિવિધિયોં કી શરૂઆત કર રહી હુંને હૈ। દીદિયાં અપની આજીવિકા કા સંચાલન અચ્છી તરફ તમી કર સકતી હૈ, જબ વે સ્વરથ્ય એવં ખુશાહાલ રહેગી। યહી કારણ હૈ કે જીવિકા દ્વારા સમૂહ કે માધ્યમ સે મહિલાઓં કો સંગઠિત કરને કે સાથ–સાથ ઉન્હેં સ્વારથ્ય એવં પોષણ જૈસે વિષયોં પર જાગરૂક કિયા જા રહા હૈ। ઇસકે સમાનાંતર દીદિયોં કો આજીવિકા સંબંધી ગતિવિધિયોં સે ભી જોડા જા રહ્યા હૈ। ઇસ પ્રકાર ગરીબી કે દુશ્ચક્ર સે નિકાલને મેં જીવિકા સ્વારથ્ય એવં પોષણ કે સાથ–સાથ આજીવિકા કો બઢાવા દે રહી હૈ।

જીવિકા, બિહાર ગ્રામીણ જીવિકાઓપાર્જન પ્રોત્સાહન સમિતિ, વિદ્યુત ભવન – 2, બેલી રોડ, પટના – 800021, વેબસાઇટ : www.brlps.in

સંપાદકીય ટીમ

- શ્રીમતી મહુઆ રાય ચૌધરી – કાર્યક્રમ સમન્વયક (જી.કે.પ્રમ.)
- શ્રી પવન કુમાર પ્રિયર્દ્ધી – પરિયોજના પ્રબંધક (સંચાર)

સંકલન ટીમ

- શ્રી રાજીવ રંજન – પ્રબંધક સંચાર, સમર્સીપુર
- શ્રી રાજીવ રંજન – પ્રબંધક સંચાર, પૂર્ણિયા
- શ્રી વિપ્લવ સરકાર – પ્રબંધક સંચાર, કટિહાર

- શ્રી વિકાસ કુમાર રાવ – પ્રબંધક સંચાર, સુપોલી

- શ્રી રોશન કુમાર – પ્રબંધક સંચાર, બકસર
- સુશ્રી જૂહી – પ્રબંધક સંચાર, ખગડિયા